

**И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 13.23.673 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК:372.8:37.01 (575.2)(043.3)

Черикчиева Гулмира Мейманбековна

**ОРТО МЕКТЕПТЕГИ КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНЫН
НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ЖОГОРУЛАТУУНУН МЕТОДИКАЛЫК
ШАРТТАРЫ**

13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз тили)

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2024

Диссертациялык иш И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин башталгыч мектепте кыргыз жана орус тилдерин окутуунун технологиясы кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи:

Чыманов Женишбек Арыпович

педагогика илимдеринин доктору,
Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин филологиялык билим берүүнүн технологиялары кафедрасынын профессору

Расмий оппоненттер:

Рысбаев Сулайман Казыбаевич

педагогика илимдеринин доктору, профессор,
Кыргыз билим берүү академиясынын
филологиялык билим берүү лабораториясынын
башкы илимий кызматкери

Карамендеева Чолпон Жологоновна

педагогика илимдеринин кандидаты
Б. Н. Ельцин атындагы Кыргызстан-Россия
Славян университетинин кыргыз тили
кафедрасын доценти

Жетектөөчү мекеме:

А. Мырсабеков атындагы Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин педагогика жана психология, кыргыз тили жана адабияты кафедралары (723500, Кыргыз Республикасы, Ош шаары, Н.Исанов көчөсү, 73а)

Диссертациялык иш 2025-жылдын 31 январында саат 15.30да И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетине жана Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине караштуу педагогика илимдеринин доктору (кандидаты) жана психология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча Д 13.23.673 диссертациялык кеңешинин отурумунда корголот. Дареги: 720023, Бишкек ш., 10-кичи району, Т. Саманчин көчөсү, 10-а.

Диссертацияны коргоону онлайн-көрсөтүү үчүн идентификациялык коду: <https://vc.vak.kgbc/b/d13-%20oyf-pc2-yug>

Диссертация менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (Бишкек ш., Раззаков көч., 51А), Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (Бишкек ш., Фрунзе көч., 547) илимий китепканаларынан жана <https://vak.kg/> сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2024-жылдын 31-декабрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
педагогика илимдеринин кандидаты, доцент

Д. К. Омурбаева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Кыргыз тилин эне тили катары өзүнчө предмет болуп окутулушунун тарыхы бир кылымдан ашты. Кыргыз тилин окутуу октябрь революциясына чейин башталып (И. Арабаев, Х. Сарсекеев. “Алиппе жакы төтө окуу” китеби, 1911-жыл), Совет мезгилинде жүргүзүлүп, эгемендикке эл болгондон кийин да улантылып келет. Бул процесс кыргыз эли барында, Кыргыз Республикасы турганда окутула берүүчү коомдук-социалдык мыйзамдуу көрүнүш катары жүрө бермекчи.

Окутуу-үйрөтүү боюнча жүз жылдан ашык тарыхы бар кыргыз тилин окутуу процесси мезгилдин суроо-талаптарына жараша айрым өзгөрүүлөргө, толуктоолорго дуушар болуп, жакшыруу, өркүндөө багытындагы иш-аракеттер талашсыз жүрүп келет да окутуунун мазмуну менен окутуунун формасы олуттуу өзгөрүүлөргө ээ болбостон, негизинен, алгачкы мазмуну менен алгачкы формасын толук сактап келе жатат. Кыргыз тилин окутуунун мазмуну (эмнени окутуу керек?), негизинен өткөн кылымдын 20-30-жылдарынан тартып анча өзгөрүлбөй (грамматикалык материалдардан басымдуу болушу), кыргыз тил илиминдеги болгон жаңы изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын кошуп, дагы татаалдаштыруу менен коштолуп келе жатат.

Ал эми кыргыз тилин окутуунун негизги формасы катары класстык-сабак билим берүүнүн бардык баскычтарында колдонулуп келет. Соңку маалыматтарга караганда окутуу жана тарбиялоо процесстерин уюштуруунун 98% сабак формасында өтүлөт. Билим берүүнү уюштуруудагы сабактан башка, жаңы формаларын табууга болгон аракеттер дайыма жана тынбай жүргүзүлүп келе жатканына карабастан, окутуунун алда канча алгылыктуу жана натыйжалуу формаларын табуунун келечеги жок деп аныктоого болот.

Окутуунун сабак формасы негизделип, практикада колдонула баштагандан бери ал жөнүндө жүздөгөн методикалык эмгектер, ошондой эле практикалык иш-аракеттердин үлгүлөрү, иштелмелери иштелип, сунушталып келет, мындай аракеттер азыркы учурда да активдүү жүргүзүлүүдө.

Сабак жөнүндө орус педагог-окумуштуулары XIX, XX жана XXI кылымдарда (К. В. Ельницкий, В. П. Шереметовский, П. О. Афанасьев, Н. К. Кульман, К. А. Москаленко, Л. Я. Лернер, И. Н. Скаткин, А. В. Текучев, Ю. Б. Зотов, М. М. Махмутов, Б. Т. Панов, В. А. Онищук, Е. Н. Пассов ж. б.) өз изилдөөлөрүн арнап, ондогон методикалык эмгектерди жазышкан. Жалпы эле сабактын, анын ичинде кыргыз тили сабагынын теориялык жана практикалык маселелери боюнча да эмгектер жазылып, алар сабактын натыйжалуулугун арттырууга кызмат кылып келет. Атап айтсак С. Нааматов, К. К. Сартбаев, С. Үсөналиев, И. Б. Бекбоев, Э. Мамбеткунов, Б. Исаков, Б. Өмүралиев, А. Осмонкулов, С. О. Байгазиев, А. Алымбеков, А. Муратов, Ж.А. Чыманов, С. К. Рысбаев, К. Д. Добаев, А.С. Мукамбетова, М.М. Сыдыкбаева, К.Э. Эсеналиева, А. Бектурова ж. б. эмгектери азыркы учурда да пайдаланылып келет. Эгемендүүлүккө ээ болгондон бери кыргыз тили жана кыргыз адабияты боюнча сабактардын иштелмелери, план-конспектилер, ж. б. боюнча атайын жыйнактар

чыгарыла баштады. Алар сабактын натыйжалуулугун жогорулатууга карата өз кызматтарын аткарып келет.

Изилдөөнүн методологиялык негизи катары төмөнкүлөр алынды:

- тил илиминин теориясы менен практикасынын өз ара байланышы, айкалышы жөнүндөгү негизги жоболор, дүйнөнү таанып-билүүгө жана кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатууга байланыштуу психологиялык, жалпы педагогикалык, методикалык эмгектер;

- окутуу жана тарбиялоо жөнүндөгү педагогикалык ойдун классиктеринин жаңы багыттары жана окутуунун жаңы идеялары: тажрыйбалуу алдыңкы мугалимдеринин окутууда колдонулуучу натыйжалуулуктун методикалык шарттары;

- Кыргыз Республикасынын “Билим берүү жөнүндөгү”, “Мамлекеттик тил” жөнүндөгү мыйзамдары, Мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасы, кыргыз тилинен билим берүү концепциясы жана мамлекеттик стандарты ж.б. нормативдик документтер.

Жалпы эле сабак, анын ичинде, кыргыз тили сабагы жөнүндө бир катар эмгектер, сабактын үлгүлөрү иштелип чыгып, практикага сунуш кылынган менен кыргыз тилин окутууда, сабак өтүүдө бир катар **карама-каршылыктар** окутуу процессинде орун алып келе жатат. Алардын негизгилери мына булар: биринчиден, кыргыз тили сабагы илимий-теориялык жактан кыйла иштелип, көптөгөн тажрыйбалар топтолсо да сабакта коюлган максаттар толук ишке ашпай, кыргыз тили сабагы мектептеги предметтердин ичинен кызыксыз сабактардын катарында калып келет, экинчиден, кыргыз тилин окутуунун методикасы илими азыркы суроо-талаптарга жооп бергендей ондогон эмгектерди жаратса да, кыргыз тили боюнча өтүлүүчү сабак өзүнчө изилдөөнүн, диссертациялык иштин темасы катары иштелбей келет, үчүнчүдөн, мектептер, кыргыз тили жана адабияты кабинеттери азыркы жабдыктар, керектүү каражаттар менен жабдылып, кыргыз тили боюнча сабакты уюштуруп, өткөрүүгө кыйла жакшы шарттар түзүлгөндүгүнө карабастан, кыргыз тил сабагынын натыйжалары али да төмөн бойдон калып келет ж. б.

Аныкталган ж. б. карама-каршылыктарды жоюу жана ал аркылуу кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун шарттарын жана ык-жолдорун аныктоо ишибиздин актуалдуулугун айкындап, көрсөттү.

Проблеманын мындайча коюлушу изилдөөбүздүн темасын: **“Орто мектептеги кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттары,”**– деп аныктоого шарт түздү.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелердин жүргүзгөн илимий-изилдөө программалары, иштери менен болгон байланышы: Диссертациялык изилдөөнүн темасы И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин илимий изилдөө иштери менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты: орто мектепте кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттарын аныктоо менен аны практикада колдонуунун ык-жолдорун иштеп чыгуу, педагогикалык

эксперименттик текшерүүлөрдөн өткөрүү менен практикада колдонууга сунуш кылуу.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Темага байланыштуу педагогикалык-методикалык, практикалык-колдонмолорду адабияттарды окуп-үйрөнүү, жалпылаштыруу, кыргыз тили сабагынын азыркы практикадагы абалын аныктоо.

2. Кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан азыркы дидактикалык талаптарды аныктоо, аларды аткаруунун теориялык жана практикалык маселелерин чечүүнүн жолдорун сунуштоо.

3. Азыркы кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттарын аныктап, аларды сабак процессинде пайдалануунун ык-жолдорун, каражаттарын көрсөтүп, колдонууга сунуш кылуу.

4. Иштелип чыккан методикалык ой-сунуштардын алгылыктуулугун педагогикалык эксперимент аркылуу текшерип, практикада сунуш кылуу.

Изилдөөнүн натыйжаларынын илимий жаңылыгы: кыргыз тилин окутуунун методикасында алгачкы жолу кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттары, кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарга ылайык иштелип чыккандыгы, анда сабактын максаттары, мазмуну, мугалимдин ишмердүүлүгү менен компетенттүүлүгү жөнүндөгү маселелер, окутуунун жаңы парадигмаларын кыргыз тили сабагында колдонуунун методикалык негиздеринин талапка ылайык иштелип чыгышы ж. б. аныкталат.

Изилдөөнүн натыйжаларынын практикалык мааниси: изилдөөдөн алынган жыйынтыктар, конкреттүү ой-сунуштар, берилген үлгүлөр кыргыз тили мугалимдерине сабакты даярдоого, план түзүүгө, уюштурууга жана сабакты өткөрүүгө даяр теориялык жана практикалык маалыматтарды бере алгандыгы “Кыргыз тилин окутуунун методикасы” курсунун сабак боюнча мазмунун байытууга кызмат кылгандыгы, кыргыз тили сабагын азыркы талапка ылайык жүргүзүүгө керектүү материалдарды бере алгандыгы менен түшүндүрүлөт:

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Азыркы учурдагы окуучулардын укуктарынын өзгөчө корголушу, алардын билим алууга, кыргыз тилин окууга болгон кызыкчылыктарынын төмөндөшү ж. б. жүйөлөр кыргыз тили мугалимдерине окуучулардын ар бирин, ар бир класстын өзгөчөлүгүн эске алып, инсанга багыттап окутуунун талаптарына артыкчылыктуу маани берүүлөрү зарыл экендигин тастыктап турат. Тагыраак айтканда, “Окуучулардын өзгөчөлүктөрүн ырааттуу түрдө окуп үйрөнмөйүнчө окутуунун жана тарбиялоонун оптималдуу вариантын тандап алуу мүмкүн эмес” (И. Бекбоев, А. Алымбеков) экендигин эске алуу кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун негизги дидактикалык-методикалык шарты болоорун толук таануу.

2. Кыргыз тили боюнча өтүлүүчү ар бир сабактын максаты өтүлүүчү темага ылайык тандалып, ошого ылайык окутуунун ык-жолдору жана каражаттары тандалып алынат. Тандалып алынган ык-жолдор өзгөрүүсүз, милдеттүү түрдө сабак процессинде толугу менен, ошол турушунда

колдонулушу шарт эмес. Сабак процессинде жүрүшү, андагы түзүлгөн жагдай, шарт, кырдаалдарга жараша өзгөрүүлөр болушу мүмкүн. Анткени сабактын натыйжалуулугун алдын-ала пландаган ык-жолдор гана эмес, сабактагы ыңгайга жараша колдонулган башка ык-жолдор, каражаттар да жогорулатууга кызмат кыла алат.

3. Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттырууга өбөлгө болуучу методикалык шарттар боюнча иштелип чыккан дидактикалык шарт-талаптар, методикалык аныкталган шарттары, аларды практикада колдонуу боюнча биз иштеп чыккан ой-сунуштардын, жоболордун алгылыктуу жана натыйжалуу экендигин педагогикалык-эксперименттин иш-аракеттердин жыйынтыктары тастыктады жана пайдалануу сунуш кылууга негиз болду.

Изденүүчүнүн жекече салымы: темага байланыштуу илимий-методикалык эмгектерди, практикалык иштелмелерди окуп-үйрөнүү, жалпылаштыруу, сабактын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык негиздери, сабактын үлгүлөрү изденүүчү тарабынан өз алдынча аткарылды. Педагогикалык эксперименттин иш-аракеттер изденүүчү тарабынан же анын көрсөтмөсү боюнча ишке ашырылды. Корутундулар, практикалык сунуштар изденүүчүнүн жекече иштөөсү аркылуу аткарылды.

Илимий изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы: Изилдөөнүн натыйжалары боюнча Республикалык жана Эл аралык бир катар илимий-практикалык конференцияларда, илимий-методикалык кеңешмесинде, кереге отурумдарда Кыргыз Республикасында (2015-2023), Россия Федерациясында (2017) баяндамалар жасалып, талкууланып, жактырылган.

Илимий изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Диссертациянын негизги мазмуну 10 илимий макала басылып чыкты анын ичинде 0,1 ден жогору импакт-фактору бар басылмаларда 4 макала жана 6 макала РИНЦ маалымат базасында чагылдырылган.

Илимий изилдөөнүн эксперименталдык базасы. Бишкек шаарында жана Чүй райондорунда У. Абдукаимов атындагы №8, В. Ф. Марков атындагы №1, С. Ибраимов атындагы №2, Ж. Токторбаев атындагы, Сооронбай уулу Дүр атындагы, Искра атындагы, Т. Каракеев атындагы орто мектептер.

Диссертациялык иштин көлөмү жана түзүлүшү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан жана алардан келип чыккан тыянактардан, корутундудан, практикалык сунуштардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Жалпы көлөмү - 162 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, иштин практикалык мааниси, коргоого өтүүчү жоболор, автордун жеке салымы, изилдөөнүн апробацияланышы, анын натыйжаларынын жарыяланышы, эксперименталдык базасы жөнүндө маалыматтар берилди.

Биринчи бап “Кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан азыркы дидактикалык талаптар” деп аталып, 5 бөлүмдөн турду.

“Азыркы кыргыз тили сабагынын максаттары жана анын натыйжалуулугуна коюлуучу дидактикалык талаптар (мүнөздөмөсү, критерийлери, талаптары, деңгээлдери)” деген 1-бөлүмдө анда азыркы кыргыз тили сабагынын максаттары, аларды ишке ашыруунун жолдору, азыркы кыргыз тили сабагынын методикалык мазмуну, кыргыз тили сабагын уюштуруп, өткөрүүгө карата мугалимге коюлуп жаткан азыркы талаптар, кыргыз тили мугалиминин маданий компетенттүүлүгү жөнүндөгү маселелер каралды.

Таалим-тарбия берүүнүн, окутуунун негизги формасы катары класстык сабак белгилүү педагог Я. А. Коменский тарабынан негизделип, айрым алымча-кошумчаларга ээ болуу менен практикада дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө колдонулуп келе жатканына жүздөгөн жылдар болду. Ал практикада сыналып, толукталып, өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө билим берүүнүн ыңгайлуу жана натыйжалуу формасы катары кеңири таанылган. Кыргыз Республикасында да бул форма билим берүүдө колдонулуп келе жатканына бир кылымдан ашты.

Сабак мектепке чейинки билим берүүдө, башталгыч класстарда окутууда, жалпы билим берүү мекемелерде, жогорку окуу жайларында, адистердин квалификациясын жогорулатып, кайра даярдоодо ж. б. эң кеңири тараган билим берүүнүн формасы болуп калды. Өткөн XX кылымдын башынан тартып, кыргыз тилин окутуу процессинин дээрлик баардык формасы класстык сабак түрүндө өтүлүп келет. Албетте, жүз жылдан ашык мезгилди өз ичине камтыган бул процессте улуттук өзгөчөлүккө байланыштуу сабак калыптанып, мезгил талабына жараша өзгөрүп, толукталып келе жатат. Бир катар тажрыйбалар, табылгалар топтолгон, сабак өркүндөтүлгөн, талапка ыңгайлаштырылган.

Ошол эле учурда билим берүү, анын ичинде, кыргыз тилин эне тили катары окутуу, үйрөтүү иш-аракеттери коомго, коомдун өнүгүшүнө, социалдык-саясий, экономикалык өзгөрүүлөргө байланыштуу дайыма толукталып туруучу коомдук кыймылдуу процесс болуп саналат. Кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан соңку суроо-талаптар, окутууга коюлган максат-милдеттер азыркы кыргыз тили сабагынын дидактикалык-методикалык мазмунун толуктоону талап кылууда. Мындан улам азыркы кыргыз тили сабагынын максатын, милдеттерин, аларга ылайык сабактын методикалык мазмунун талдоо, түшүндүрүү менен мугалимге коюлуп жаткан азыркы талаптарды талдап, тактоо зарылдыгы пайда болду.

“Кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан азыркы жалпы жана негизги милдеттер аларды ишке ашыруунун жолдору” деген аталыштагы 2-бөлүмдө азыркы кыргыз тили сабагынын максатын аныктоо эки маселенин чечилиши менен шартталат. Биринчи, жалпы эле сабакка, анын максатына коюлуп жаткан азыркы талаптарды эске алуу зарыл. Экинчи, кыргыз тилин эне тили катары окутуу-жайылтуу боюнча кабыл алынган, мыйзам, стандарт, концепция жана программалардын талаптарынын негизинде сабактын максаты аныкталды.

Кыргыз тили – эне тили сабагы бул: өзүн-өзү, өзүнүн айлана-чөйрөсүн, өз улутун билүү, өз элинин тарыхын, маданиятын, үрп-адатын өздөштүрүү; кыргыз тили сабагы боюнча баарлашууга көнүгүү; кыргыз тили сабагы –

ойлонуунун өнөрканасы; жакшы сүйлөп, сабаттуу жазууга машыгуу; окуучунун таанып-билүү ишмердүүлүгүн өркүндөтүү.

Азыркы сабактын максаты-мугалим менен окуучунун биргелешкен, бир максатты көздөгөн иш-аракеттеринин жыйынтыгында алдын-ала белгиленген натыйжаны алуу. Ал эми кыргыз тилин орто мектептерде эне тили катары окутуунун максаты – окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү менен алардын оозеки жана жазуу иштерин кыргыз адабий тилинин нормаларына ылайык калыптандыруу, эне тили аркылуу улуттун жана адамзаттын баалуулуктарды өздөштүрүү, өз ишмердүүлүгүндө, жашоо-турмушунда колдонууга көнүктүрүү.

Аталган максатты ишке ашыруу үчүн зарыл болгон милдеттер азыркы учурда жалпы жана негизги (предметтик) деп экиге бөлүнүп аныкталат. Жалпы милдеттер төмөнкүлөр:

1. Таанып-билүүчүлүк. Бул милдет өспүрүмдү эне тилин жашоо турмушундагы, коомдогу, ишмердүүлүгүндөгү орду менен маанисин так аныктап билүүгө үйрөтүү аркылуу эне тилин дүйнөнү таанып-билүүнүн каражаты, чындыкты чагылдыруунун жана башка предметтер боюнча билим алуунун куралы катары колдонууга үйрөтөт, көнүктүрөт. Демек, эне тили баланын өзүн-өзү, өз улутун, тарыхы менен маданиятын, ошондой эле дүйнө таануунун негизги куралы, негизги каражаты катары окутулат.

2. Жүрүм-турумдук. Бул боюнча окуучу эне тилин кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүндө (сүйлөө, угуу, окуу, жазуу) эркин жана талаптарга ылайык колдоно билүүгө көнүгөт. Мында кеп маданияты, адеп, маданият, улуттук каада-салт жана башка тууралуу окуучу туура билимге ээ болушу шарт.

3. Баалуулук. Окуучу эне тилин улуттук улуу дөөлөт, мурас жана маданият катары кастарлап кабыл алып, өз турмушунда колдонуп, эне тили менен сыймыктанууга, аны коргоого жана колдоого көнүгөт (Кыргыз тилинин программасы).

Азыркы кыргыз тили сабагын туура уюштуруп, аны өнүктүрүүдөн күткөн натыйжаны алуу үчүн мугалим эне тилди окутуунун төрт аспектисин мыкты өздөштүрүүсү жана колдонулушу зарыл.

Алар: таанып-билүүчүлүк, өнүктүрүүчүлүк, тарбиялык жана билим берүүчүлүк. Главада ар бир аспект боюнча кеңири түшүнүктөр берилди.

Азыркы сабак жана анын методикалык жабдылышы (мазмуну) алда канча татаал жана бир нече милдеттерди өз ичине камтыйт.

Ар бир сабакта педагогикалык технологиянын, физиологиянын, социологиянын жана окутулуп жаткан предметтин өзгөчө маанилүү талаптары чагылдырылат, билим берүүнүн, тарбиялоонун, өнүктүрүүнүн жалпы жана жекече милдеттери ишке ашырылат, мугалим менен окуучунун ишмердүүлүктөрү органикалык түрдө жуурулушат, максат, мазмун жана методдор өз ара биргелештикте аракетке келет.

Кыргыз тили сабагынын методикалык мазмуну тууралуу сөз кылганда сабак процессиндеги мугалим менен окуучунун өз ара кызматташтыгы, баарлашуулары, бул иш-аракеттердин педагогикалык талаптарга ылайык

жүргүзүлүшү да өзгөчө мааниге ээ. Кыргыз тили сабагынын жандуулугун, жагымдуулугун, кызыктуулугун жана жугумдуулугун камсыз кылуучу негизги шарт – бул мугалим менен окуучунун эркин, өз ара сыйлашуу негизиндеги баарлашуусу.

“Азыркы кыргыз тили сабагынын методикалык мазмуну жөнүндө” – 3-бөлүмдө азыркы кыргыз тили сабагы жана анын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттары тууралуу сөз кылганда сабакты пландап, уюштуруп, өткөрүп жаткан кыргыз тили мугалими коюлуп жаткан соңку талаптарга да токтолдук. Сабакты мазмундук, структуралык, функционалдык, уюштуруучулук, технологиялык, натыйжалык өнүктөрдөн иликтөөгө болот.

Чет тилдерди окутуунун методикасы боюнча белгилүү адис окумуштуу Е.И. Пассов сабактын илимий жоболорунун негизин сабакта кармануучу принциптер түзүүсү зарыл деп белгилеп, алты негизги принципти сунуш кылган. Биз аларга таянуу менен азыркы кыргыз тили сабагынын принциптерин аныктоого аракет кылабыз. Мында билим берүүнүн жалпы дидактикалык принциптери жана предметтик принциптер да эске алынышы зарыл. Е.И. Пассов сунуш кылган биринчи принцип билим берүү процессин баарлашуу процессинин модели катары кароого негизделген. Кыргыз тили сабагынын негизги максаты окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү экендигин эске алсак, сабакты баарлашуунун өзгөчө модели катары кабылдап, окутуу процессин ушул нукта жүргүзүү алгылыктуу. Баарлашуу өз ичинде бир нече милдеттерди камтыйт.

1. **Билдирүү** – айтуу, кабарлоо, жарыялоо, маалыматты берүү, жооп берүү ж.б. Кептин бул милдети кыргыз тили сабагында кеңири колдонулат. Окуучулар окуганын, жаттаганын, эстеп калганын айтып бере алышат.

2. **Түшүндүрүү** – тактоо, мүнөздөө, көрсөтүү, бөлүп көрсөтүү, конкреттештирүү, көңүлдү буруу ж.б. Кептин бул милдети сабакта жарым-жартылай гана, көбүнчө, кокусунан, кырдаалга жараша гана аткарылат. Мындай иштин көпчүлүгү мугалим тарабынан аткарылат. Мындан улам окуучулардын сүйлөөсүндө бул милдетти өстүрүп-өркүндөтүүгө аракеттер аз болот, окуучу буга анча маани бербейт.

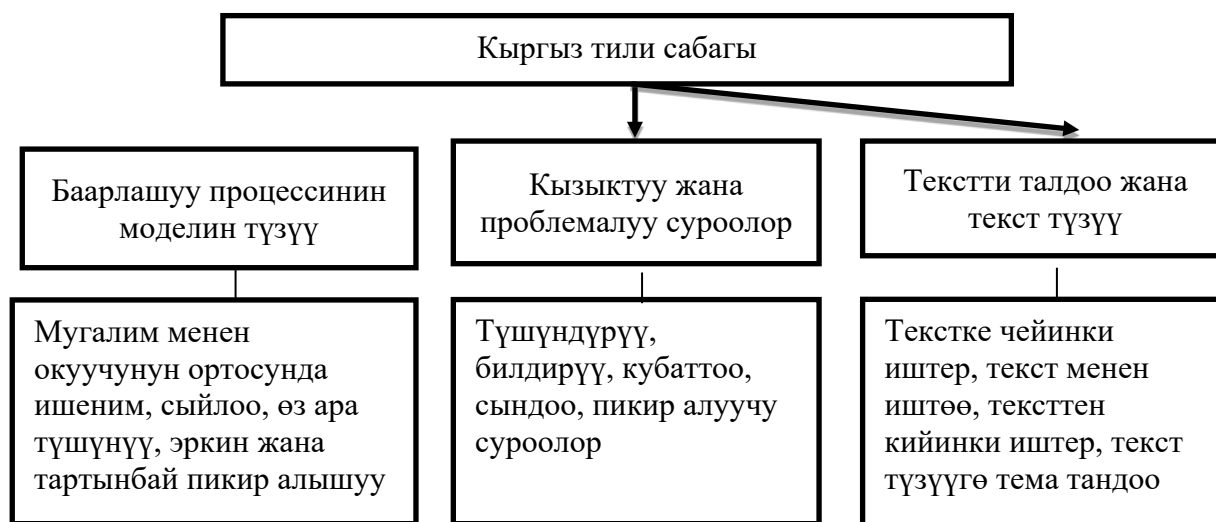
3. **Кубаттоо** – колдоо, сунуштоо, кеңешүү, бекемдөө, каалоо, куттуктоо, өтүнүү, белгилөө ж.б. Окуучулардын сүйлөшүүлөрүндө кептин бул милдетине дээрлик көңүл бурулбайт. Бул милдет мугалимге гана тийиштүү нерсе катары кабыл алынат. Анткени мугалим берген суроо, тапшырмаларда мындай милдеттер болбойт. Окуучуга кубаттоо тибиндеги сөздү айтууну туура эмес деп түшүнөт. Бул – өкүнүчтүү көрүнүш.

4. **Сын-пикир айтуу** – сындоо, каршы болуу, жокко чыгаруу, таануу, айыптоо, кабыл албоо, макул болбоо ж.б. Мындай сөздөрдү сабак процессинде айтуу окуучунун түшүнө да кирбейт. Анткени сабактын борборунда мугалим гана турат. Мугалим түшүндүрөт, мугалим сурайт, мугалим тапшырма берет, мугалим баалайт, мугалимдин айтканы – мыйзам, аны бузууга болбойт. Кыргыз тили сабагын кызыксыз, таятатма, кыйноо катары көрсөтүп жаткан негизги себеп – ушул.

5. **Ынандыруу** – далилдөө, негиздөө, ишендирүү, кызыктыруу, көндүрүү, өз пикиринде туруу, сурануу, талап кылуу ж.б.

Кыргыз тили сабагынын методикалык мазмунун соңку талаптарга ылайык түзүүгө текстти талдоо жана текст түзүү иштери да маанилүү роль ойнойт. Кыргыз тили сабагынын методикалык мазмунун жакшыртуунун негизги шарттарын жалпылаштырып төмөнкүдөй берүүгө болот.

3-схема. – Кыргыз тили сабагынын методикалык мазмуну

«Кыргыз тили сабагын уюштуруп, өткөрүүгө карата мугалимге коюлуп жаткан азыркы талаптар» деген 4- бөлүмдө кыргыз тили мугалимине коюлган талаптар педагогика менен психология илимдеринин соңку изилдөөлөрүнүн тыянактарына негизделет. Ишибизде бул маселеге М. С. Ткачеванын аныктамасы толук жооп берет деген жыйынтыкка келдик.

Мугалим – өзү өтүп жаткан предмет боюнча окуучуларга билим берүү менен бирге эле окуучунун инсандык касиет-сапаттарынын калыптанышына үлгү болуучу фигура.

Мугалимдин сабакта өзүн алып жүрүүсү, окуучуларга болгон мамилеси, айрыкча анын сөзү окуучуларда кеп маданиятынын калыптанышын, өнүгүшүнүн өзгөчө өбөлгөсү, шарты деп эсептейбиз. Ошондуктан мугалимдин сүйлөөсү төмөнкү талаптарга жооп бериши зарыл деп белгилейбиз: жандуу, эмоционалдуу, сылык-сыпаа; элестүү жана экспрессивдүү; жагымдуу, жугумдуу, уккулуктуу жана ынанымдуу; накыл сөздөр, фразеологизмдердин колдонулушу; интонация, басым-паузанын туура колдонулушу; көркөм окуй алышы; окуучуларды тарта алышы ж. б.

1. Мугалимдин окуучулар менен кызыктуу масеке кура алышы.

2. Мугалимдин окуучуларга кайрылууда, тапшырма берүүдө, баа коюуда жана башка, керектүү жана орундуу сөздөрдү таап, айта алышы жана башка талап кылынат.

5- бөлүм «Кыргыз тили мугалиминин маданий компетенттүүлүгү» аталды. Кыргыз тили мугалими окуучуларга таалим-тарбия берүүчү болуу менен бирге, окуучуларды билим алууга үйрөтүүчү да болушу шарт. Кыргыз

тили мугалими төмөнкүдөй компетенттүүлүктөргө эгедер болуулары талап кылынат: жалпы маданий компетенттүүлүк; социалдык-экономикалык, укуктук компетенттүүлүк; психологиялык-педагогикалык компетенттүүлүк; методологиялык компетенттүүлүк; илимий-теориялык компетенттүүлүк; коммуникативдик компетенттүүлүк; кесиптик-технологиялык компетенттүүлүк.

Мектеп окуучуларынын маданият таануучулук компетенцияларын өнүктүрүүдө, кеп маданиятын жакшыртууда мугалим жогорку кептин сапаттарга ээ болушу жана аларды сабак процессинде орундуу колдоно алышы менен эле маселе толук чечилбейт. Мында кыргыз тили мугалими ойлонуп, алдын-ала чечип алуучу дагы бир маселе бар. Ал – окуучуларга суроо берүү маселеси. Тилеке каршы, суроо берүүнүн окутуу-үйрөтүү иштериндеги орду, кыргыз тилин окутуудагы мааниси жана ролу тууралуу методика илиминде өзүнчө сөз боло элек. Практикада дээрлик бардык учурда бирдей, окшош суроолор берилип, ага жараша окуучулар да бирдей, окшош жооп берүүгө жедеп көнүп бүтүшкөн. Бул абалды инновациялык өзгөртүүнүн зарылдыгы эбак бышып жетилген.

Тилдерди окутуунун кеңири тараган практикасында, методикалык эмгектерге, билим берүүнүн эл аралык долбоорлорунда сабак процессине берүүлүчү суроолорду ачык жана жабык деп экиге бөлүп, типтештирүү кыйла кеңири тараган.

1.1-таблица – Ачык суроолор төмөнкүдөй типтерге бөлүштүрүлөт:

Суроонун түрү	Жыйынтыгы	Мисал
ачык суроолор	сүйлөшүүнү, баарлашууну улантууга, өркүндөтүүгө өбөлгө түзүп, аларга кыска жооп берүүгө мүмкүндүк берет	Эмне үчүн “сен деген сенек сөз” деп айтылат? Өз кебинде макалдарды ашыкча колдонуунун натыйжасы кандай болот?
аныктоочу, ачыктоочу суроолор	теманы, кубулушту же сүйлөшүп жаткан адамдын ой-сезимин, түшүнүгүн билүүгө көмөк көрсөтөт	Сын атоочтордун кептеги маанисин кенен айтып бериңизчи, фразеологизмдерди колдонууга карата сиздин оюңуз кандай?
бир нече адамга берилүүчү суроолор	мындай суроолор сүйлөшүүгө көбүрөөк адамдарды тартуу үчүн колдонулат	Бул боюнча сиздин оюңуз кандай, айткандарга кошуласызбы?
эркин суроолор	жооп берүү түрдүүчө жооп берүүсүнө багытталган	Бул боюнча жеке пикириңиз барбы?

1.2-таблица – Жабык суроолор төмөнкүдөй типтерге бөлүштүрүлөт:

Суроонун түрү	Жыйынтыгы	Мисал
жабык суроолор	мындай суроолорго “ооба” же “жок” деп, өтө кыска жооп берүүгө болот	Сиз буга макулсузбу? Сиз түшүндүңүзбү?
тастыктоочу суроолор	бул суроолор проблеманы, фактыны, макулдашууну, келишүүнү, натыйжаны тастыктоо үчүн берилет	Бул жыйынтык менен баарыбыз макул болдукпу?
тактоочу суроолор	түшүнүүнү тактоо, тереңдетүү үчүн берилген суроолор	Кеп маданияты керек деген жыйынтыкка келдикпи? Өзгөчө мааниге ээ болгон жагдайлар кайсылар?
баалоочу суроолор	билимди, түшүнүктү баалоодо колдонулат	Теманы жетик түшүндүм деп айта аласызбы? Өз кебиңерде колдоно турганыңарга ишенесиңерби?
көйгөйлүү суроолор	ойлонууга багытталган суроолор	Тилдеги фразеологизмдер кандайча жасалган? Ат атоочтордун текст түзүүдөгү негизги кызматы эмне?

Бардык суроолордун берилүү тартиби жана бере турган мезгили болот. Ошондой эле мугалим сабакты жандандырып, анын кызыктуулугун, эмоционалдуулугун арттыргысы келсе, чаташтыруучу, талаштыруучу, атүгүл күлкүлүү, табышмактуу суроолорду да берсе болот. Берилүүчү суроолорго коюулуучу негизги талап алардын өтүлүп жаткан темага, окутуунун максатына байланыштуу болуп, сабактын интерактивдүүлүгүн арттырууга багытталышы керек. Кайсы типтеги, кандай гана суроо болбосун, ал боюнча алынган жооп “туура”, “туура эмес”, “жакшы” сыяктуу сөздөр менен гана бааланбашы керек. Ар бир жооп класс боюнча кунт коюп угулуп, ага карата айрым окуучулардын пикирлери айтылып, мугалим тарабынан талданып, баа коюуда эске алынышы талап кылынат. Ар бир окуучу өз жообун ойлонуп берүүгө, ал жооп класста талдана тургандыгын эске алууга көнүксүн. Ошондо гана суроо берүүгө, жооп алуу сабактын эң негизги компоненти катары толук кандуу кызмат кылат. Кыргыз тили сабагы – бул кеп маданияты сабагы. Кеп маданияты боюнча

билим, билгичтик жана көндүмдөрдү калыптандырып, өркүндөтүү маселеси кыргыз тили боюнча өтүлүүчү ар бир сабакта камтылып, сабактын ажырагыс составдык бөлүмү болушу зарыл. Ал эми кыргыз тили мугалиминин сөзү окуучулар үчүн үлгү, жандуу кептин көрүнүшү болушу шарт. Билимди билимдүү гана бере алат. Мугалим – өзү өтүп жаткан предмет боюнча окуучуларга билим берүү менен бирге эле окуучунун инсандык касиет-сапаттарынын калыптанышына үлгү болуучу фигура.

Мугалимдин сабакта өзүн алып жүрүүсү, окуучуларга болгон мамилеси, айрыкча анын сөзү окуучуларда кеп маданиятынын калыптанышын, өнүгүшүнүн өзгөчө өбөлгөсү, шарты деп эсептейбиз. Ошондуктан мугалимдин сүйлөөсү төмөнкү талаптарга жооп бериши зарыл деп белгилейбиз: *жандуу, эмоционалдуу, сылык-сыпаа; элестүү жана экспрессивдүү; жагымдуу, жугумдуу, уккулуктуу жана ынандуу; накыл сөздөр, фразеологизмдердин колдонулушу; интонация, басым-паузанын туура колдонулушу; көркөм окуй алышы; окуучуларды тарта алышы* ж.б.

Кыргыз тили мугалими жандуу кыргыз тилинин жандуу көрүнүшүн алып жүрүүчү, барктоочу жана жаш муундарга берүүчү миссиясын ишке ашыруучу болушу шарт.

Экинчи бап “Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатууда методикалык шарттары боюнча изилдөөнүн материалдары жана методдору” деп аталып, мында изилдөөнүн материалдары, методдору жана педагогикалык эксперименттин иш-аракеттердин жыйынтыктары берилди.

«*Илимий изилдөөнүн материалдары*» деген 1-бөлүмдө диссертациялык изилдөөбүздүн материалдары катары Кыргыз Республикасынын Билим берүү мыйзамынан тартып, мамлекеттин, предметтин стандарттар, концепциялар, окуу программаларынан тартып, педагогикалык жана кыргыз тилин окутуунун методикасына арналган эмгектер талдоого алынды. Методикалык эмгектерден С. Нааматовдо, К. К. Сартбаевдин, А. Осмонкуловдун, С. Рысбаевдин, И. Бекбоевдун, А. Алимбековдун, Б. Өмүралиевдин, А. Муратовдун, Ж. Чымановдун, К. Добаевдин, А. Мукамбетованын ж.б. адабияттары талдоого алынып, жыйынтыктар чыгарылды. Биздин диссертациялык изилдөөбүздүн негизги максаты кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттары болгондуктан, изилдөө ишибизде максатка жетүүгө өбөлгө болуучу методдорду аныктап, аларды натыйжалуу колдонууга аракеттер жасалды.

«Илимий изилдөөнүн методдору» аталыштагы бөлүмдө төмөнкүлөр каралды.

Изилдөөнүн объектиси - орто мектепте кыргыз тили сабагын даярдап өткөрүү процесси

Изилдөөнүн предмети - орто мектепте өтүлүүчү кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугунун жогорулатуунун методикалык шарттары.

Иште, негизинен теориялык-практикалык жана педагогикалык-эксперименттик методдор колдонулду. Теориялык методдор аркылуу төмөнкүдөй иш-аракеттер аткарылды.

Биринчи, укуктук-нормативдик документтерди өздөштүрүү методу менен Кыргыз Республикасынын “Билим берүү жөнүндөгү” мыйзамы, кыргыз тилин эне тили катары окутуунун Мамлекеттик жана предметтик стандарттары, окутуунун соңку иштелип чыккан концепциялары, кыргыз тилин мамлекеттик тил катары өнүктүрүүнүн Улуттук программалары, окутуу-тарбиялоого, инсанды өнүктүрүүгө карата Президенттин соңку Жарлыктары, кыргыз тилин окутуу программалары талданып, үйрөнүлдү жана жалпылаштырылды.

Экинчи, илимий-методикалык булактарды үйрөнүү методу аркылуу жалпы эле билим берүүнү, тарбиялоону уюштуруп, өткөрүүнүн формаларынын пайда болушу, өнүгүш тарыхы тууралуу маалыматтар топтолду. Окуу процессин уюштуруунун класстык сабак формасынын пайда болушу, анын тез эле дүйнөлүк деңгээлде кеңири колдонулуп кетишинин себеп-натыйжалары талдоого алынды. Жалпы эле педагогика илими, анын ичинде, улуттук педагогика илимдерине педагог-окумуштуулардын эң көп жана кайра-кайра кайрылган маселеси сабак жөнүндөгү экендигине ынандык. Орус педагог-окумуштуулары И. П. Подласыйдын, Е. И. Пассовдун, С. Д. Шевченконун, Б. Т. Пановдун ж.б. кыргыз окумуштуулары К. К. Сартбаевдин, И. Бекбоевдин, Э. Мамбетакуновдун, А. Алимбековдун, А. Муратовдун, Ж. Чымановдун ж.б. методикалык эмгектерин терең өздөштүрүү менен сабактын структуралык түзүлүшү, типтери менен түрлөрү, сабакка максаттын коюлушу, милдеттери жөнүндө, методдор жөнүндө жана сабакты талдап, баалоонун методикасы тууралуу керектүү маалыматтарды ала алдык. Алган жана өздөштүргөн материалдар кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун дидактикалык-методикалык маселелерин аныктап алууга жана аларды чечүүгө кызмат кылды. Азыркы класстык сабактын алгылыктуу жактары менен айрым чектелүү жактары боюнча, аларды жакшыртуу, өркүндөтүү боюнча айтылган айрым сунуштарды алгылыктуу деп эсептеп, ишибизде алар боюнча жеке пикир-тыянактарыбызды бердик.

Орус жана кыргыз тилдерин өзүнчө предмет катары окутууга карата иштелип чыккан сабактардын үлгүлөрүн, иштелмелерин талдоо аркылуу сабакты пландап өткөрүүнүн азыркы абалы менен, сабактын ийгилик-кемчиликтери менен кабардар болдук. Жалпы эле сабак, анын ичинде кыргыз тили сабагынын теориялык жана практикалык маселелери боюнча изденүү, изилдөө дайыма болуп келгенине, бул процесс азыр да жүрүп жатканына ынандык.

Үчүнчү, практикалык тажрыйбаларды, табылгаларды талдоо, аларды жалпылаштыруу методу бизге кыргыз тилин орто мектептерде окутуунун азыркы абалы, сабакты уюштуруп, өткөрүүнүн ийгиликтери, жетишкендиктери менен жакындан таанышууга шарт түздү. Ошондой эле азыркы кыргыз тили сабагында азыркы суроо-талаптарга жооп бербеген, калыпка салынган салттуу сабактардын да аз болсо да өтүлүп жатканына күбө болдук.

Азыркы кыргыз тили сабагын заман талабына ылайык өркүндөтүп, сабактын түзүлүшүнө өзгөртүү киргизип, жаңы интерактивдүү методдорду, заманбап каражаттарды колдонууга болгон аракеттер арбын экенине ынандык.

Төртүнчү, сурамжылоо, аңгемелешүү методу аркылуу биз проблема менен жакындан таанышууга мүмкүнчүлүк алдык. Мында райондук, шаардык билим берүү кызматкерлери, мектеп жетекчилиги, кыргыз тили мугалимдери, мектеп окуучулары, ата-энелер арасында кыргыз тилин окутуу, сабактын жүрүшү, өтүлүшү жөнүндөгү түрдүү пикирлер, сунуштар топтолду, окутуунун, кыргыз тили сабагынын учурдагы абалы тууралуу маалыматтар алынды.

Сурамжылоонун жана аңгемелешүүнүн жүрүшүндө сабак жөнүндө, кыргыз тили сабагы жөнүндө мугалим, окуучу жана ата-энелердин пикирлеринде кескин айырмачылыктар жок экендиги, ошол эле учурда бирдиктүү бир, конкреттүү пикир жок экендиги айкындалды. Ата-энелер арасында сабакка, кыргыз тилин окутууга карата өзүнчө көз караш, пикир же сунуштар аз экендиги, айрым ата-энелер ал жөнүндө ойлонбой тургандыктарын, окутуу, сабак толугу менен мугалимдин гана иши катары карай турганын жашырышкан жок.

Бешинчи, анкета алуу методу. Бул метод аркылуу биз сабак боюнча мектеп администрациясынын, мугалимдин, окуучунун жана ата-энелердин жеке пикирлерин билүү максатында өз-өзүнчө даярдалып, атайын суроолор камтылган анкеталарды таратып берип, аларга жазуу түрүндө жооп берүүлөрүн өтүндүк. Алынган жооптордон кыргыз тили мугалими да, окуучусу да, ата-эне да кыргыз тилинин өзүнчө предмет катары окутулушун колдоп, аны жакшыртууга, натыйжасын арттырууга өтө кызыкдар экендиги аныкталды.

«Педагогикалык-эксперименттик иш-аракеттердин жүрүшү жана анын жыйынтыктары» аталыштагы параграфта кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттарын аныкталды. Алар боюнча конкреттүү тыянактарды чыгарып, практикалык сунуштарды берүүгө багытталган педагогикалык-эксперименттик иш-аракеттерди жана иш-чараларды жүргүзүүнүн базасы катары:

1. Бишкек шаарындагы У.Абдукаимов атындагы №8 жалпы билим берүүчү орто мектебинин кыргыз тили жана адабияты мугалимдери Дарданова Гульмира Камалбековна, Уланбекова Айдай Уланбековна, Карабекова Сагын Сапарбековна, Келгенбаева Нурайым Ашырбаевна.

2. Чүй районундагы Чүй айылынын В. Ф. Марков атындагы №1 орто мектебинин кыргыз тили мугалими, Эл агартуунун отличниги Сулайманова Гульнара Шаршеневна.

3. Чүй районундагы Чүй айылынын С. Ибраимов атындагы №2 орто мектебинин кыргыз тили мугалими, Эл агартуунун отличниги Мусаева Айзада Роевна.

4. Чүй районундагы Искра айылынын орто мектебинин кыргыз тили мугалими, эл агартуунун отличниги Мамбеталиева Бегайым Бийсановна.

5. Чүй районундагы Чоң-Жар айылындагы Ж. Токторбаев атындагы толук эмес орто мектебинин кыргыз тили мугалими, Эл агартуунун отличниги Алымкулова Атыркүл Бакасовна.

6. Чүй районундагы Сайлык айылынын Д. Сооронбай уулу атындагы орто мектебинин кыргыз тили мугалими, Эл агартуунун отличниги Мамытова Тургун Мамытовна.

7. Чүй районундагы Кош-Коргон айылынын Т. Каракеев атындагы орто мектебинин кыргыз тили мугалими, Эл агартуунун отличниги, Манас таанууга окуучуларды алып чыккан мыкты мугалим Дүйшембиева Айдай.

8. Чүй районундагы Садовое айылынын И. Үкүев атындагы орто мектебинин кыргыз тили мугалими, Эл агартуунун отличниги, сөз чебери, устат мугалим Шабданова Чынаркүл Тентиевна.

Эксперименттик иш-чараларга аталган мектептердин 120 мугалим, 200дөн ашык окуучулар катышышты.

Педагогикалык эксперименттик иш-аракеттер изилдөө иштеринде натыйжа берип, салтка айланган үч этапта жүргүзүлдү. Этаптар: аныктоочу, калыптандыруучу жана текшерүүчү деп аныкталды.

Биринчи, аныктоочу этап 2015-2016-жылдары, экинчи калыптандыруучу этап 2017-2020-жылдары, үчүнчү текшерүүчү этап 2021-2023-жылдары жүргүзүлдү. Ар бир этаптын конкреттүү максаты, ага ылайык милдеттери аныкталып, максат-милдетке жараша изилдөөнүн методдору тандалып алынды. Ошондой эле этапта жүргүзүлгөн иш-аракеттерден алынган натыйжалары тууралуу маалыматтар берилди.

2.1-таблица – Эксперименттин иш-чаралардын жыйынтыгы

	Мектеп, класс жана дил баяндын темасы	Окуучу- нун саны	Баалар				% көрсөткүч
			5	4	3	2	
1.	Бишкек ш. У. Абдукаимов атындагы №8 жалпы билим берүүчү орто мектеби, 6-класс. Тема: Алтын куш. Баяндоо кеби						
	Эксперименттик топ	45	8	12	22	3	54,9
	Текшерүүчү топ	37	5	9	18	5	45,1
	Жалпы:		82	13	21	40	8
2.	Бишкек ш. У. Абдукаимов атындагы №8 жалпы билим берүүчү орто мектеби, 7-класс. Тема: Мен Кыргызстан менен сыймыктанам. Этиштин жактары						
	Эксперименттик топ	31	9	11	9	2	47,7
	Текшерүүчү топ	34	5	8	12	9	52,3
	Жалпы:		65	14	19	21	11

2.1-таблицанын уландысы

3	Бишкек ш. У. Абдукаимов атындагы №8 жалпы билим берүүчү орто мектеби, 8-класс. Тема: Билим түгөнгүс байлык. Жөнөкөй сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшү						
	Эксперименттик топ	30	8	10	10	2	48,6
	Текшерүүчү топ	32	3	12	14	3	51,4
Жалпы:		62	11	22	24	5	100
4	Бишкек ш. У. Абдукаимов атындагы №8 жалпы билим берүүчү орто мектеби, 9-класс. Тема: Айылымдын асыл адамдары. Татаал сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшү						
	Эксперименттик топ	36	8	14	13	1	51,4
	Текшерүүчү топ	34	4	11	12	7	48,6
Жалпы:		70	12	25	25	8	100

Көрүнүп тургандай, атайын даярдыктардан кийин 6-класста Байланыштуу кеп темасынан кептин баяндоо тибине ылайык Алтын куш жомогу боюнча дил баян жазган эксперименттик топто алган баалардын катышы текшерүүчү топко салыштырганда алда канча жогору болуп, “2” алган окуучулардын саны эксперименттик топто кыйла кыскарды.

Мындан улам дил баян жаздырууда биз сунуш кылган методикалык-практикалык иш-аракеттердин алгылыктуу жана натыйжалуу экендигине ынандык. Ошону менен бирге эле окуучулардын дил баян жазууларына өзгөчө маани берип, аны талаптагыдай аткаруу окуучулардын кыргыз тили сабагына болгон кызыгууларын арттырып, жалпы эле кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун бир багыты, бир шарты экендигине көзүбүз жетти.

2.2-таблица – Эксперименттин изденүүчү этабы

Максаты	Милдеттери	Методдору	Натыйжалары
Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттырууга өбөлгө болгон методикалык шарттарды теориялык негизде аныктоо.	Аныкталган теориялык негиздерди сабак процессинде сыноо. Мугалимдер менен окуучу-	Сабактарга катышуу, талдоо, сунуш кылынган үлгүлөрдөгү сабактарды аткаруу, талдоо. Окуучулардын	Кыргыз тили мугалиминин сабакты жакшыртууга болгон аракети, мүмкүнчүлүктөрү аныкталды, окуучу-лардын

2.2-таблицанын уландысы

Илимий божомолду толуктоо, тактоо.	лардын сабак процессиндеги ишмердүүлүктөрүн байкоо, тыянак чыгаруу.	сабактагы иш-аракеттерин талдоо жана баалоо, салыштыруу, типтештирүү, жалпылаштыруу	сабакка болгон кызыгуу-ларын арттыруунун шарттары, жолдору айтылды. Сабактын натыйжалуулугун жогорулатууга болгон сунуштарын алгылыктуу экендиги такталды.
------------------------------------	---	---	--

2.3-таблица – Эксперименттин жыйынтыктоочу этабы

Жооптордун жалпы саны	Грамматикалык-теориялык материалдардын көп болушу	Методикалык эмгектердин аздыгы	Окуучулардын окууга болгон кызыкчылыктарынын төмөндүгү	Класстагы окуучулардын санынын ашкере көптүгү	Административдик тескөөлөр
120	37	35	21	20	7
100%	30,8%	29,2%	17,5%	16,7%	5,8%

Эксперименттик иш-аракеттердин аныктоочу этабында орто мектептердин кыргыз тили мугалимдерине анкеталар таратылып берилип, алынган жооптордун жалпы саны 120 болду. Анкетада: “Сиздин оюңузча кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттырууга кедерги болгон негизги беш себеп кайсылар?” деген суроо-өтүнүч жазылган. Алынган жоопторду талдап, жалпылаштыруу менен төмөнкүдөй маалыматтарды алдык: Мугалимдердин басымдуу көпчүлүгү кыргыз тили окуу программасында теориялык (грамматикалык) маалыматтарга ашыкча көп орун берилгендигин белгилешти. Андан кийинки орунда кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча, айрыкча сабактын методикасы боюнча методикалык эмгектердин аздыгы, жарык эмгектердин көпчүлүгү практик мугалимдерге жетпей, өтө аз нускада жарык көргөнүн айтышты.

2.4-таблица – Эксперименттин жыйынтыктоочу этабы

Максаты	Милдеттери	Методдору	Натыйжалары
Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун биз иштеп чыккан методикалык шарттарынын алгылыктуу экендигин текшерүү, алымча-кошумчаларды киргизүү, жыйынтыктоо.	Сабак боюнча изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын жарыялоо. Мугалимдер менен аңгемелешүү, семинар-тренингдерди өткөрүү. Окуучулардын пикирлерин жазуу түрүндө алуу, сабактын моделин иштеп чыгуу.	Мугалимдер менен окуучулардан анкета аркылуу суроолорго жооп алуу, аларды жалпылаштыруу. Сабактарга талкуу уюштуруу. Тажрыйбаларды талдоо, толуктоо.	Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттары аныкталды, такталды. Мугалимдер менен окуучулардын кыргыз тили сабагына болгон мамиле-түшүнүктөрү аныкталды. Сабакты жакшыртуунун конкреттүү ык-жолдору иштелип чыкты, практикага сунушталды.

6-9-класстардын окуучуларына таратылган анкеталарда төмөнкүдөй суроолор берилген: «Кыргыз тили сабагындагы сага жакпагандар кайсылар?», «Кыргыз тили сабагынын кандай өтүлүшүн каалайсың?»

(Эгерде окуучу өзү каалабаса анкетаны алып жазбай коюуга уруксат берилди. Бул окуучунун өз оюн, пикирин тартынбай, ачык айтып берүүсүнө шарт түзүү үчүн жасалды). Жоопторду талдап, жалпылаштырууда төмөнкүлөр белгилүү болду.

2.5-таблица – Окуучулардын кыргыз тили сабагына мамилеси

Окуучуларга жакпаган көрүнүштөр	Окуучулар каалаган, күткөн көрүнүштөр
Эрежелерди мажбурлап жаттоого сунуш кылышы. Үй тапшырмалардын көптүгү. Бирдей, кызыксыз көнүгүү иштеринин көп болушу. Окшош, кызыксыз суроолордун көп берилиши. Темалардын кызыксыздыгы.	Сабактын кызыктуу болушун. Кызыктуу темалардын талкууланышын. Тилди жашоо-турмуш менен байланышта үйрөтүлүүсүн. Эреже-аныктамаларды жаттоо боюнча тапшырмалардын аз болушун.

Мугалимдин көп сүйлөөсү. Окуучулардын өз ойлоруна көңүл бурулбашы. Окуу китебинен көчүрүп жазууга тапшырмалардын көп берилиши. Сабактын кызыксыз өтүшү. Турмуш менен байланыштын жоктугу.	Са бакта ар-түрдүү методдордун, оюндардын көп болушун. Окуучулар кызыккан суроо, тапшырмалардын көп болушун. Текст менен иштөөгө, текст түзүүгө көп убакыттын бөлүнүшүн. Окуучунун жеке оюн, пикирин сабакта айтууга орун берилишин. Талашып-тартышууга мүмкүнчүлүктүн болушу. Жазуу иштеринин начар жактары менен бирге эле жакшы жактарынын сабакта айтылышын.
---	---

Анализ, окуучулардын жоопторун талдоо, жалпылаштыруу азыркы кыргыз тили сабагынын методикалык мазмунун толуктоонун, өзгөртүүнүн зарылдыктарын көрсөтүп турат. Башкача айтканда, кыргыз тили сабагынын негизги маселеси, талабы окутууда окуучунун активдүүлүгүн, чыгармачылыгын жана өз алдынчылуулугун, жекече ой жүгүртүүсүн өркүндөтүүгө артыкчылыктуу маани берүү болуп саналат. Окуучулардын басымдуу көпчүлүгү кыргыз тили сабагында мугалимдин көп сүйлөгөнүн, теманы өзү түшүндүрүп бергенин жактырышпайт. Бул жагдайды эске алууга милдеттүүбүз. Мыкты методисттер тил сабактарына мугалим бөлүнгөн убакыттын 40-70% чейинкисин өздөрү сүйлөө менен өткөрүп келе жатканын туура эмес деп эсептешет.

6-9-класстардын окуучуларына сурамжылоо жүргүзүлүп, алардан: “Кыргыз тили сабагындагы сага жаккан, кызыгып окуган темалар кайсылар?” деген бир гана суроо берилип, жооптор алынды. Суроого 96 окуучу жооп берди. Жыйынтыгы төмөнкүдөй коюлду:

2.6-таблица – Окуучулардын сабакты кызыгып окуган темалары

№	Тематика	Окууч. саны	%
1	Текстти талдоо жана текст түзүү	25	26,1
2	Иш кагаздарын окуп үйрөнүү, иш кагаздарын өзүнчө жазуу	22	22,9
3	Грамматикалык (фонетикалык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик) талдоолорду жүргүзүү	20	20,8
4	Дил баяндарды жазуу	18	18,7
5	Окуу китебинде берилген көнүгүүлөрдү иштөө	11	11,5
Жалпы		96	100 %

Маалыматтардан көрүнүп тургандай, окуучулар кызыгып иштеген, жаккан темалардын сап башында (№1, №2) турган текст менен иштөө жана иш кагаздарын аткаруу темаларынын экөө тең кыргыз тилин окутуунун “байланыштуу кеп” бөлүмүнө тиешелүү. Алар кыргыз тил илиминин бөлүмдөрүнө эч кандай тиешеси жок. Бул абал, бизди, кыргыз тили мугалимдерин ойлонтууга тийиш. Анткени окуучулардын дээрлик тең жарымы кыргыз тилинин грамматикасын окууга эмес, кеп ишмердүүлүгүн (сүйлөө, угуу, окуу, жазуу) жакшыртууга багытталган темаларга кызыга турганы – бул күтүлгөн нерсе, эске алчу көрүнүш.

Мектеп окуучулары дил баян жазууга кызыга турганын эске алып, дил баян жаздыруу, талдоо жана баалоо боюнча бир катар методикалык жана практикалык ой-сунуштарды иштеп чыктык. Мында Эл мугалими Б. Исаковдун, педагог-окумуштуулар: С. Рысбаевдин, А. Муратовдун, Н. Мурзаевдин ж.б. эмгектерин пайдаландык.

Бишкек шаарындагы У. Абдукаимов атындагы №8 жалпы билим берүүчү орто мектебинин кыргыз тили жана адабияты мугалимдери Дарданова Гульмира Камалбековна, Келгенбаева Нурайым Ашырбаевна, Карабекова Сагын Сапарбековна, Уланбекова Айдай Уланбековна менен биримдикте дил баян жазууга даярдануу, жаздыруу жана баалоо иш-аракеттерди бирге жүргүздүк. Эксперименттик иш-чаралардын жыйынтыгы төмөнкүдөй болду.

Үчүнчү бап “Азыркы кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттары” кыргыз тили сабагында натыйжалуулукка жетишүүнүн каражаттары жана технологиялары берилди.

Сабак, тил, окутуу, билим, илим, натыйжалуулук деген сөздөр түпкүлүгүндө «билим берүү» деген маселенин өзөгү боло алат, демек философиялык маңызы бар сөздөр. Ар бир педагог окутуунун жыйынтыгы ар бир сабактын натыйжалуу өтүшүнө байланыштуу экендигин жакшы түшүнөт. Бүгүнкү күндө мектепте өтүлүүчү сабактын баары эле натыйжалуу болууда деп айтуу кыйын. Мунун себептери көп. Алсак, мугалимдин убактысынын жетишсиздиги, жетиштүү деңгээлде мотивациянын жоктугу, педагогдун компетенттүүлүгүнүн талапка жооп бербеш ж.б. Демек, сабактын натыйжалуулугуна жетишүү үчүн окутуунун заманбап технологияларын орто мектептерде жайылтуу республикабыздын билим берүү системасындагы көйгөйлүү маселелердин бири болуп саналат. Ал эми сабак мектептеги билим берүүнүн негизги компоненти болуп саналат. Сабак деп аталган процесс мугалимдин чыгармачылыгынан көз каранды болуп, ал 45 мүнөт убакытта болуп өтүп, бир канча этаптардын негизинде ишке ашырылат. Алсак, өтүлө турган темага арналган грамматикалык маалыматтар (эрежелер, мисалдар, көнүгүүлөр, илимий-теориялык фактылар, тиешелүү аргументтер ж.б.) баш аламан берилбестен, ырааттуу жана системалуу түрдө берилет;

Ал эми өз кезегинде жандуу, кызыктуу, көрсөтмөлүү сабак өтүлө турган болсо, илимий маалыматтар, методикалык ыкмалар, анын ичинде дидактикалык маалыматтык топтомдор, жаңы технологиялык жабдуулар (компьютер, прожектор, интерактивдүү доскалар ж.б.), таянуучу каражаттар (слайддар, сүрөттөр, көрсөтмө куралдар ж.б.), алдыңкы тажрыйбалар (мугалимдин көп жылдык иш тажрыйбасы), инновациялык жаңы методдор ж.б. жардамга келет. Мына ушулардын бардыгы натыйжалуу сабактын каражаттары болуп бере алат.

Учурдагы ааламдашуу процессинде билим берүү жаатында анын сапаты менен натыйжалуулугун жогорулатуу мамлекеттик негиздеги башкы маселе. Андыктан, бул жаатта иш алып баруу – өлкөбүздүн башчысы, билим берүү министрлиги, билим берүү мекемелери, орто жана жогорку окуу жайларынын мугалимдери менен окутуучуларынын жоопкерчилиги экендиги мыйзам ченемдүү. Билим берүү үчүн атайын концепциялар, пландар, стандарттар, жаңы муундагы окуу китептери менен окуу куралдары, усулдук-илимий каражаттар, усулдук тиркемелер, методикалык колдонмолор, жаңыланган методикалык жол-жоболор жана көрсөтмө куралдар зарылдыгына жараша улам жаңыланып, толукталып турушу керек.

Мына ушул жагынан алып караганда, журт башы ажобуз баштаган бийликтегилердин, мамлекеттик билим берүү мекемелеринин, педагогдордун мойнунда эбегейсиз чоң жоопкерчилик жана «билимдүү келечекти окутуп-тарбиялоо» деген философия турат. Бул тууралуу «билим берүүнүн философиясы – балага билим берүү аркылуу – коомду билимдүү кылуу, баланы өнүктүрүү аркылуу – коомду өнүктүрүү, баланы тарбиялоо аркылуу – коомду тарбиялоого болот» деп жыйынтык чыгарган. [89, 9-б.] Ырасында эле, бул абдан туура чечим, себеби дегенде «Дени сак улут – дени сак коом» дегендей, «Билимдүү жана тарбиялуу бала же жаш муундун өкүлү – билимдүү жана тарбиялуу коомду» түзөт.

Ар бир окуучу же ар бир адам коомдун бир бөлүкчөсүн түзүп, анан ошол коом – анда жашап жаткан адамдардын билими, аң-сезими, ой-жүгүртүүсү, дарамети, өзүн алып жүрүүсү, жан-дүйнөсү, психологиялык абалы, интеллектти сыяктуу баалуулуктардын көрсөткүчү болот. Ошондуктан, кыргыз элинин көрүнүктүү мамлекеттик ишмери, залкар инсан Исхак Разаков айткандай «Мен таза болсом, сен таза болсоң, коом да таза болот» деп айткан сөзү эрксизден эске түшүп, ал билим берүүгө да тиешелүү болгондой таасир калтырат. Билимдүү жаштар – билимдүү коом дегендей. Мына ошол билимдүү коомду түзүү бала бакчадан жана мектептен башталат эмеспи. Демек, билим берүүнү ишке ашыруучу «САБАК» деген сыйкырлуу процесс мыкты жолго коюлушу шарт.

Сабак жөн салды эле китепке таянып айтып берип өткөрүп койчу нерсе эмес. Деги эле, «сабак берүү» оңой-олтоң иш эмес. Ал атайын дыкат даярданууну талап кылуучу татаал процесс. Сабак берүү үчүн мугалим беш жыл билим алат, анан алган билимин улам бышыктап туруу үчүн «Билимин жогорулатуучу курска» барып, түрдүү конкурстарга, симпозиумдарга, илимий-практикалык конференцияларга, семинар-тренингдерге катышып, категорияларды тапшырып турушу зарыл.

Белгилүү Рим философу Л.А.Сенека «Башкаларды окутуп жатып, өзүбүз да окуйбуз» («Уча других, мы учимся сами») деп абдан туура айткан. Мыкты педагог же мугалим өмүр бою сабакка даярданыш керек, бул жерде мугалимдин ролу өзгөчө, анткени мугалимдер сабакты пландаштырууда өздөрүнүн алдына өз ишмердүүлүгүнө байланыштуу бир канча суроолорду жана талаптарды коюшу абзел. Ал кандай шарттар?

Ал мугалим азыркы коомдук билим берүү механизминин кыймылдаткыч күчүнүн бир бөлүгү, демек ал – *биринчиден*, өзүн алып жүрүүнү коомго ылайыкташтырып, педагог деген бийик ысымды жогору коюшу керек деп өзүн-өзү

жетектеп туруусу зарыл; *экинчиден*, жогорку билимдүүмүн деп эле окууну, изденүүнү токтотуп койбостон, билимин такай тереңдетип туруусу керек; *үчүнчүдөн*, мугалим үчүн ар бир окуучу баалуу болушу шарт, себеби окуучулар коомдун толук кандуу мүчөсү жана алардын өздөрүнүн ой-тилектери, мүдөөлөрү бар. Алар тартынбастан ой-пикирлерин ачык-айкын билдирүүгө, айтууга укуктуу; *төртүнчүдөн*, «окуучу үчүн менин сабагымдын пайдасы эмнеде?», «мен берген билимди ал турмушунда пайдалана алабы?» деген негизги эки чоң суроонун үстүндө иштеши зарыл; *бешинчиден*, билим берүүдөгү жаңы стандарттар менен таанышып, алардын негизинде өзүнүн ишмердүүлүгүн өркүндөтүүгө милдеттүү, бул үчүн чыгармачылык талап кылынат.

Саналып өткөндөрдүн баардыгы сабак аркылуу ишке ашат. Мындан ары биз натыйжалуу сабак, натыйжалуу сабактын дидактикалык белгилери, натыйжалуулуктун критерийлери, натыйжалуулуктун деңгээлдери, натыйжалуулукка жетүүнүн каражаттары, методдору жана технологиялары, натыйжалуу сабактын модели тууралуу сөз кылабыз.

Натыйжалуу сабак деген эмне? Натыйжалуу сабак кандай болушу керек?

Адегенде, «натыйжа» деген терминге токтололу, натыйжа – бул кандайдыр бир иш-аркеттин же болбосо процесстин акыркы жыйынтыгы. Ал эми жыйынтык – кээде жакшы менен бүтөт, кээде начар менен бүтөт. Биздин изилдөө ишибиздин темасы «Орто мектептеги кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттары» деп аталгандыктан, билим берүүнүн өзөгү болгон натыйжалуу сабак тууралуу сөз кылабыз.

Натыйжалуу сабак – мугалимдин окутуу процессине кошкон чыныгы мугалимдик позициясы, гумандуу чыгармачылык ишмердүүлүгү, чыныгы ыкласта маңдай тери менен өтүлгөн мыкты сабагынын негизинде тиешелүү деңгээлде түзүк кайтарым байланышка ээ болуу менен мүнөздөлөт. Демек, натыйжалуу сабак деген мугалимдин сабак өтүү аркылуу билим берүүдөн алган жакшы жыйынтыгы десек болот. Жыйынтыгында, натыйжалуу сабак – жагымдуу кайтарым байланыш орното алат.

Натыйжалуу сабактын дидактикалык белгилери төмөндөгүдөй:

- ✓ *илимий дидактикалык белги*, мында теориялык маалыматтар, эрежелер, аныктамалар, талдоолор илимий жактан негиздүү, так жана туура болуу керек;
- ✓ *көрсөтмөлүү дидактикалык белги*, мында окуучунун эсте тутуусун, жадымында сактап калуусун камсыздай турган баяндоо (предметтик сүрөттөө, пейзаждык сүрөттөө, элестүү баяндоо (визуалдуу)) аркылуу сабакты бышыктоо керек;
- ✓ *системалуу дидактикалык белги*, мында өтүлө турган тема жана анын мазмуну, бышыктоочу мисалдар менен көнүгүүлөр ырааттуу, тартиби менен (ылайыгына жараша биринен кийин бири улануу аркылуу) берилиши керек;
- ✓ *активдүү дидактикалык белги*, мында мугалим окутуп, таанытып-билдирүү иш-аракетин жандуу алып баруу менен бирге окуучулардан жандуу кайтарым байланышты жөндөй алышы керек;
- ✓ *оптималдуу дидактикалык белги*, мында өтүлө турган темага ылайыктуу ыкмаларды, методдорду туура тандап, алар аркылуу сабактын убактысын

туура пайдаланып, максималдуу билим берүү жолун табышы керек, бир сөз менен айтканда, иштин көзүн таба билүү керек;

- ✓ *жеткиликтүү дидактикалык белги*, мында сабактын мазмуну окуучунун курагына, кабыл алуу дараметине (мисалы 6-класстын, 7-класстын, 8-класстын ж.б. окуучуларыбы? класстардын ирээтине сөзсүз көңүл буруу керек, себеби аралары бир жаштан болсо деле айрмасы болот) жараша берилиши, ага ылайык ыкма менен методду тандоо керек;
- ✓ *тарбиялоочу дидактикалык белги*, мында жаңы теманын мазмунунда билим берүү менен катар тарбия берүүчүлүк (эгер ал грамматикалык категория болсо, ага карата берилген мисалдар сөзсүз тарбияга сугарылган сүйлөмдөр же тексттердин болуусу) мүмкүнчүлүгү максималдуу болуш керек;

Ал эми **натыйжалуулуктун критерийлери** деген суроого жооп издөөдөн мурда, “критерий” деген терминдин өзүн чечмелеп алсак, критерий – бул бир нерсеге баа берүү, түркүмдөө же жиктөө үчүн негиз болуп турган белги, чен, чен-өлчөм дегенди билдирет. Демек, сабактын натыйжалуулугунун критерийлери мугалимдин даярдыгына да, окуучунун даярдыгына да берилүүчү баалоо. Мындай баа – сабактын натыйжалуулугун арттырууга өбөлгө боло алат деген ойдобуз. Критерийлердин болжолдуу тизмесин тизип көрөлү:

Билим берүүдө жана билим алууда эки тараптын тең критерийлери сабактын натыйжалуулугун шарттай алат	
Мугалимдин сабакка даярдануусун баалоочу критерийлер	Окуучунун сабакты өздөштүрүүсүн баалоочу критерийлер
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Өз ишмердүүлүгүндөгү көйгөйлөрдү жана кыйынчылыкты аныктап, аны чечүүнүн үстүндө иштөө (маселен, окууну пландоо, көрсөтмө куралдардын жетишпестиги, материалдарды толук эместиги, билим деңгээли ж.б.); ▪ Окутуунун алгылыктуу жаңы ыкмалары менен методдорун колдонуу; ▪ Заманбап технология жана маалыматтык каражаттар аркылуу (маселен, ноутбук, планшет, проектор, интерактивдүү такталар ж.б.) сабак берүүнү үйрөнүү; ▪ Окутуу, тарбия жана билим берүүгө болгон тажрыйбасын, күчүн, дараметин жумшоо. 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Сабакты өздөштүрүүдөгү кыйынчылыктарды аныктап, аларды чечүүдө мугалим же ата-энесинин жетекчилиги менен көйгөйдү чечүү, кыйынчылыктардан чыгуунун (маселен, түшүнбөгөн жерлерин тартынбай суроо ж.б.) жолдорун издөө ▪ Өздөштүрүүнүн, окуп-билүүнүн оңой жолдорун колдонуу; ▪ Компьютердин же смартфондун жардамы аркылуу сабакты мыкты өздөштүрүүнү (маселен, үн жана тасма маалыматтар аркылуу) үйрөнүү; ▪ Сабакты максималдуу өздөштүрүүгө болгон дитин жана фокусун коюу.

Дүйнө жүзүндө канча адам болсо – ошончо тагдыр, ошончо ой-пикир болгондой эле, канча мугалим же методист болсо, ар биринин өзүнүн көз карашына, ой-туюмуна жараша, чыгармачылыгына жана билиминин деңгээлине жараша ар түрдүү окутуунун ыкмалары, тажрыйбасы болот эмеспи. Андыктан, жогоруда биз болжолдуу түрдө берген натыйжалуулуктун критерийлери туруктуу эмес, себеби ал окутуунун мазмунуна карай ондолуп, толукталып, алымча-кошумчаларды талап кылуучу процесс. Мода бир орунда турбаган сыяктуу, критерийлер да убакыттын жана мезгилдин өтүшү менен, илим-техниканын өнүгүшүнө байланыштуу өзгөрүп турат.

Кыргыз тили сабагын окутууда натыйжалуулукка жетүү ар бир эле кыргыз тили мугалиминин көңүл борборунда турган маселе. Бул маселени чечүү үчүн профессор С.К.Рыспаев билим берүүдөгү негизги деңгээлдерди төмөндөгүдөй классификациялаган: “1-деңгээл: Маалыматтык деңгээл; 2-деңгээл: Билимди практикада колдонуу деңгээли; 3-деңгээл: Проблеманы чечүү деңгээли; 4-деңгээл: Чыгармачыл деңгээл.” [89, 35-50-бб.] Аталган төрт деңгээлдин ар биринин өзүнө ылайык көтөргөн жүгү, миссиясы жакшы берилген. Биз так ушундай жиктөөгө кошулабыз жана колдойбуз.

Жогорудагы классификацияга таянуу менен кыргыз тили сабагынын **натыйжалуулугунун деңгээлдерин** таблицага жайгаштырып көрүүнү туура көрдүк:

<p>Маалыматтык деңгээл</p> <ul style="list-style-type: none"> ☀ эрежени, аныктаманы билүү; ☀ тилдик терминдерди билүү; ☀ материалдар менен таанышуу; ☀ грамматиканын жиктөө; ☀ мисалдар менен бекемдөө; ☀ сабаттуу жазуу; ☀ маалыматтарды ажыратуу;
<p>Билимди практикада колдонуу деңгээли</p> <ul style="list-style-type: none"> ∞ аныктамаларды, эрежелерди мисалдар аркылуу тастыктоо; ∞ сабаттуу жазуу жана сөздөрдүн жазылышын үйрөнүү; ∞ сөздөрдүн маанисин чечмелөө; ∞ сөздөрдөн сүйлөмдөрдү түзүү; ∞ сүйлөмдөрдөн текст түзүү; ∞ тексттерди өркүндөтүп же өзгөртүп түзүү; ∞ кеп адебин сактап көркөм сүйлөөнү үйрөнүү.
<p>Проблеманы чечүү деңгээли</p> <ul style="list-style-type: none"> ⚙ тыбыштык же мүчөдөгү өзгөрүүлөрдү талдай алуу; ⚙ грамматикалык категорияларды (жөндөмө, таандык ж.б.) ажыратуу;

- ✚ тилдик каражаттары туура пайдалануу;
- ✚ кептин (жазуу, оозеки) стилдерин ажыратуу;
- ✚ сүрөттөөнүн бардык техникасын өздөштүрүү;
- ✚ терминдерди мисалдар аркылуу чечип, түшүндүрүү;
- ✚ текстти байытып, өзгөртүп түзүү үчүн сөз байлыгын өстүрүү;

Чыгармачыл деңгээл

- ◇ алган билимдерин пайдаланып ырларды, аңгеме, эссе жазуу;
- ◇ кандай гана жазуу иши болбосун чыгармачылык менен аткаруу;
- ◇ түшүнүктөрүн схемалап, далилдей алуу;
- ◇ көркөм сөз каражаттарын мыкты деңгээлде пайдалана алуу;
- ◇ кептин баардык стилдеринде сүйлөй жана жаза билүү;
- ◇ жеке көз карашын билдирүү менен башкаларга кеңеш берүү;
- ◇ талаш-тартыш маселелерге өзүнүн жеке пикирин билдирүү.

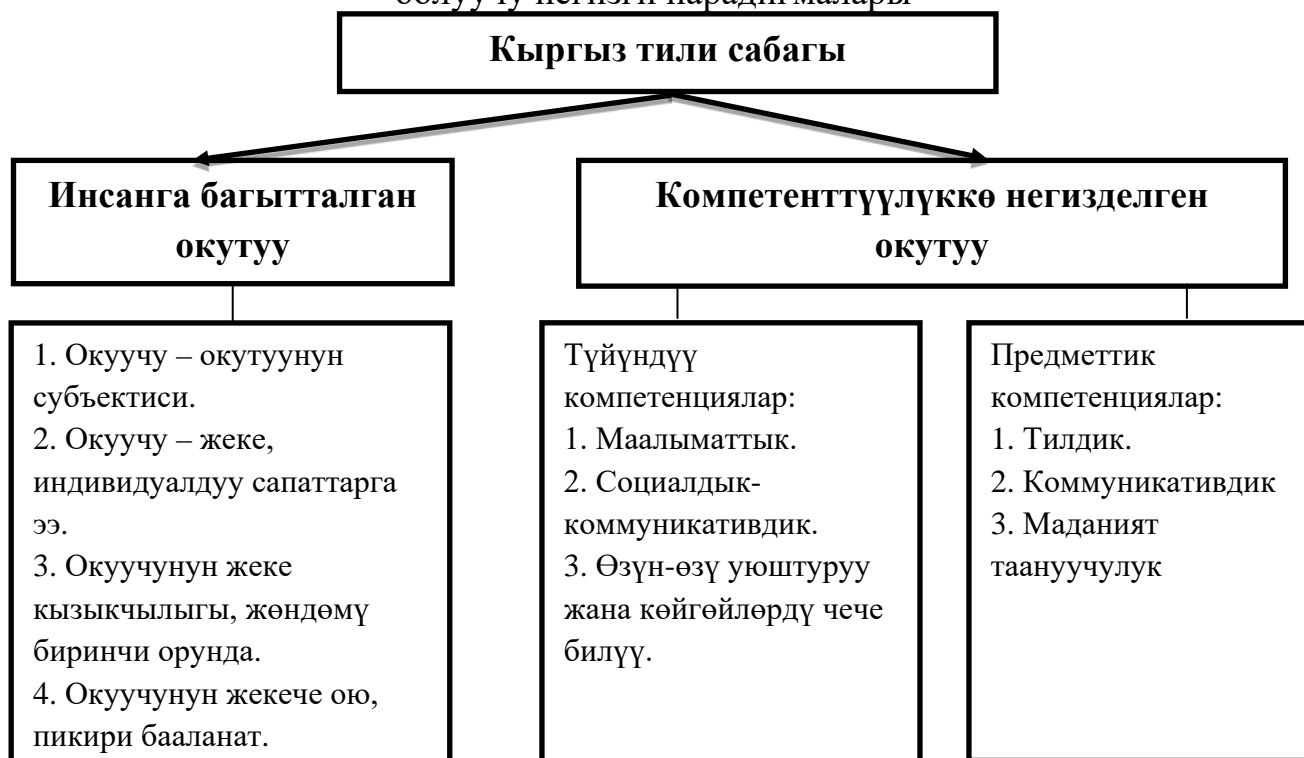
Кыргыз тилин окутууда алдыга койгон максаттарына жана сабактын натыйжалуулугун арттырууга жетишүү үчүн мугалим сабакта дидактикалык принциптерди пайдаланат. Дидактика – мектептерде окутуу теориясынын белгилөөчү педагогика илиминин негизги бир бөлүгү. Ошондуктан анын принциби окутуунун, тарбиялоонун негизги жоболору болуп саналат. Мугалим аталган теманы түшүндүрүп жатканда негизги принциптерин өз орду менен колдоно алууга тийиш. Ал окутууда жана тарбиялоодо колдонулуучу төмөнкү принциптерди өз ара ажырата билүүсү керек: биринчиси – жалпы дидактикалык принцип деп аталат. Бул принципти бардык сабактарда пайдаланылат, окуу материалдарынын мүнөзүнө жараша ар бир учурда ар башка болушу мүмкүн. Экинчиси – жекече предметке таандык принцип деп аталат, ал бир гана предметке, б.а. кыргыз тили сабагына тиешелүү чечилет.

Жалпы дидактикалык принципке төмөндөгүлөр кирет: *окутуунун илимийлүүлүк, ырааттуулук, системалуулук принциби; теория менен практиканын байланыштуулук принциби; кыргыз тил сабагынын бөлүмдөрүнүн өз ара байланыштыруу принциби (мисалы, морфологиянын орфография менен, синтаксистин пунктуация менен ж.б.); көрсөтмөлүүлүк принциби; жеткиликтүүлүк (түшүнүктүүлүк) принциби; окуучуларга жеке (индивидуалдуу) мамиле кылуу принциби*. Бул принциптер бири-бирине шартталган, бирок бири-биринен ажыраган принциптерден эмес. Алардын ар бирине өз алдынча ар башка максаттар коюлат.

3.1-таблица – Салттуу сабак менен инсанга багыттап уюштурулган сабак

Салттуу сабак	Инсанга багыттап уюштурулган сабак
<p>Сабактын максаты: Мугалим – кыргыз тилин үйрөтүүчү.</p> <p>Сабактын жүрүшү: Окуу процессинин борбору – мугалим. Мугалим сабакты өзү каалагандай уюштурат, жүргүзөт. Сабакта, негизинен, мугалим гана сүйлөйт. Мугалим жаңы маалыматтарды түшүндүрөт, көнүгүүлөр иштетет. Окуучулардын көбүрөөк маалыматтарга ээ болуусу маанилүү. Окуучунун жеке ою, тажрыйбасы анча мааниге ээ эмес. Окуучулар мугалимдин көрсөтмөлөрүн гана аткарышат. Жыйынтыктарды мугалим чыгарат. Үйгө тапшырма жалпы класска берилет. Бааны мугалим коет.</p>	<p>Сабактын максаты: Мугалим – кыргыз тилин үйрөнүүгө шарт түзүүчү, уюштуруучу.</p> <p>Сабактын жүрүшү: Окуу процессинин борбору – окуучу бала. Сабактын максаты менен милдети окуучулар менен биримдикте аныкталып, жүргүзүү. Сабактын басымдуу бөлүгү окуучулардын сүйлөөлөрүнө берилет. Мугалим окуучулардын жалпы маалыматтарды таап, өздөштүрүүнүн өбөлгө түзөт. Окуучулардын маалыматтарды өздөштүрүп, турмушта колдоп билүүсү маанилүү. Окуучунун жеке оюу, өздүк тажрыйбасы өзгөчө мааниге ээ. Окуучулардын өз алдынча жекече же топко иштөөлөрү маанилүү. Жыйынтык окуучулардын, окуу ишмердүүлүктөрүнүн негизинде чыйгарылат. Үй тапшырмалар жалпыга берилүү менен жекелештирилет. Баа класста талкууланып коюлат.</p>

3.1-схема. – Кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун өркүндөтүүгө өбөлгө болуучу негизги парадигмалары

Жалпы билим берүүчү орто мектептерде окутулуп келе жаткан кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттарын азыркы талаптарга ылайык аныктоо жана аны ишке ашыруунун ык-жолдорун, каражаттарын иштеп чыгуу максатын көздөгөн бул диссертациялык ишибизде төмөнкүдөй милдеттер аткарылды: 1.Темага байланыштуу адабияттарды окуп-үйрөнүү менен кыргыз тили сабагынын практикадагы азыркы абалын аныктоо боюнча төмөнкүдөй корутундуга келдик. Азыркы учурда өтүлүп жаткан кыргыз тили сабактарында окутууга салттуу мамиле кылуу, сабактын этаптары эч бир өзгөрүүсүз кайсы класста, кайсы тема өтүлбөсүн бирдей жүргүзүлөт. Бул окуучулардын сабакка болгон кызыгууларын жогорулатууга кызмат кыла албайт. Сабакта колдонулган ык-жолдор, методдор, каражаттар методикалык эмгектерде кандай берилсе, дал ошондой кылып тууроого негизделгендиктен, алар күткөн натыйжаларды бербей келет. Кыргыз тили мугалимдеринде кеп маданияты, жалпы эле маданий компетенттүүлүктү жакшыртуу зарылдыгы бар. 2.Кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан азыркы талаптарды аныктоо жана аларды ишке ашыруунун ык-жолдорун иштеп чыгуу. Кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан азыркы талаптарды, негизинен, төрткө бөлүп карадык. Алар: таанып-билүүчүлүк, өнүктүрүүчүлүк, тарбиялык жана билим-берүүчүлүк. 3.Сабактын натыйжалуулугун өркүндөтүүнүн негизги методикалык шарттары катары сабактын стратегиясын аныктап алууну, билим берүүнүн жаңы парадигмаларын сабакта колдонууну, окуучулардын билим алуу көндүмдөрүн жакшыртууну жана интеграциялык окутууну көрсөттүк. 4.Изилдөөдөн алынган жыйынтыктар, алар боюнча иштелип чыккан методикалык сунуштардын алгылыктуулугу атайын уюштурулган педагогикалык эксперименттик иш-аракеттер аркылуу сыноодон өткөрүлдү.

№	Класс	Дил баяндын темасы	Грамматикасы	сааты
1	6-класс	Алтын куш	Баяндоо кеби	6
2	7-класс	Мен Кыргызстан менен сыймыктанам	Этиштин жактары Сөз түркүмдөрүнөн Этиш	8
3	8-класс	Билим түгөнгүс байлык	Жөнөкөй сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшү	12
4	9-класс	Айылымдын асыл адамдары	Татаал сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшү	18

ИЛИМИЙ-ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Изилдөөдөн алынган жалпы жыйынтыктардан, корутундудан улам, төмөнкүдөй практикалык сунуштарды иштеп чыктык.

– республиканын жалпы билим берүүчү мектептеринин 6-9-класстарында кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун

теориялык маселелеринин жана аны окутуунун методикасынын лингвистикалык, педагогикалык жана методикалык илимдерге негизделип, изилдөөгө алынып, бул багыттагы аткарылуучу жаңы идеялардын жана методикалык багыттарынын компетенттүүлүктөрү бүгүнкү күндүн негизги талабы экендигин толук аңдап-билүүбүз зарыл.

– мектептин окуу программалары, окуу китептери кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган практикалык талаптар менен толукталышы зарыл.

– азыркы учурдагы жаңы көз караштардын, жаңы идеялардын, инновациялык процессинин негизинде орто мектептеги кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатууга арналган көнүгүүлөр системасын жана атайын үлгү сабактарды топтомун иштеп чыгуу керек.

– 6-9-класстарда өтүлүүчү жалпы темаларды сабактын натыйжалуулугун арттыруудагы дидактикалык шарттарга негиздеп, окуучулардын оозеки жана жазуу кебин өнүктүрүүнү колго алуу керек.

– кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттарын жетекчиликке алуу менен “сбактын улуттук моделин” иштеп чыгып, практикага киргизүүнү сунуш кылабыз.

– КРнын орто мектептеринде кыргыз тили мугалимдеринин кыргыз тилин окутууда натыйжалуу сабак өткөрүүгө болгон ой-пикирлерин угуу максатында атайын семинар-тренингдерди уюштуруп турууну сунуштайбыз.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. **Черикчиева, Г. М.** Сбактын стратегиясын талдоо – кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттары [Текст] / Г. М. Черикчиева // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2015. – №2. – 100-104-бб.

2. **Черикчиева, Г. М.** Азыркы кыргыз тили сабагына коюлуп жаткан жалпы жана негизги милдеттер, аларды ишке ашыруунун жолдору [Текст] / Г. М. Черикчиева // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2015. – №2. – 97-100-бб.

3. **Черикчиева, Г. М.** Билим берүүнүн жаңы парадигмалары кыргыз тили сабагында [Текст] / Г. М. Черикчиева // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2016. – 82-85-бб.

4. **Черикчиева, Г. М.** Азыркы кыргыз тили сабагын компетенттүүлүккө негиздеп уюштуруу [Текст] / Г. М. Черикчиева // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2016. – 85-88-бб.

5. **Черикчиева, Г. М.** Кыргыз тилин окутуп-үйрөтүүдө сабактын максаттарын аныктоо [Текст] / Г. М. Черикчиева // Наука новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2016. – № 10. – 298-300-бб.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=28298804>

6. **Черикчиева, Г. М.** Окуучулардын маданият таануучулук компетенцияларын өркүндөтүүнүн жолдору [Текст] / Г. М. Черикчиева // Наука

новые технологии и инновации Кыргызстана. –2016. – № 10. – 301-304-бб.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=28298805>

7. **Черикчиева, Г. М.** Азыркы кыргыз тили сабагын компетенттүүлүккө негиздеп уюштуруу [Текст] / Г. М. Черикчиева // ALATOO ACADEMIC STUDIES. – 2017. – № 2. – 223-227-бб.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30266224>

8. **Черикчиева, Г. М.** Кыргыз тили сабагында окуучулардын билим алуу көндүмдөрүн калыптандыруунун [Текст] / Г. М. Черикчиева // ALATOO ACADEMIC STUDIES. – 2017. – № 3. – 156-162-бб.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30094018>

9. **Черикчиева, Г. М.** Цели уроков современного кыргызского языка Российская академия [Текст] / Г. М. Черикчиева // Международный журнал экспериментального образования –2017. – № 1. – 26-29-бб.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=28298613>

10. **Черикчиева, Г. М.** О культуроведческой компетентности учителя кыргызского языка Российская академия [Текст] / Ж. А. Чыманов, Г. М. Черикчиева // Международный журнал экспериментального образования. – 2017. – № 3-1. –34-38-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=28779464>

Черикчиева Гулмира Мейманбековна 13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз тили) адистиги боюнча “Орто мектептеги кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттары” аттуу темадагы педагогика илимдеринин кандидаты кызматташуунун даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык изилдөөсүнүн

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: мамлекеттик тил, кыргыз тили, маданий компетенттүүлүк, көндүм, калыптандыруу, интеграция, стратегия, дидактика, парадигма, метод.

Изилдөөнүн объектиси – орто мектепте кыргыз тили сабагын даярдап, өткөрүү процесстери.

Изилдөөнүн предмети – орто мектепте өтүлүүчү кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттары.

Изилдөөнүн максаты: орто мектепте кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун жогорулатуунун методикалык шарттарын аныктоо менен аны практикада колдонуунун ык-жолдорун иштеп чыгуу, педагогикалык эксперименттик текшерүүлөрдөн өткөрүү менен практикада колдонууга сунуш кылуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: кыргыз тилин окутуунун методикасында алгачкы жолу кыргыз тили сабагынын натыйжалуулугун арттыруунун методикалык шарттары, кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарга ылайык иштелип чыккандыгы, анда сабактын максаттары, мазмуну, мугалимдин ишмердүүлүгү менен компетенттүүлүгү жөнүндөгү маселелер,

окутуунун жаңы парадгмаларын кыргыз тили сабагында колдонуунун методикалык негиздеринин талапка ылайык иштелип чыгышы ж.б. аныкталат.

Изилдөөнүн натыйжаларынын практикалык мааниси: изилдөөөн алынган жыйынтыктар, конкреттүү ой-сунуштар, берилген үлгүлөр кыргыз тили мугалимдерине сабакты даярдоого, план түзүүгө, уюштурууга жана сабакты өткөрүүгө даяр теориялык жана практикалык маалыматтарды бере алгандыгы “Кыргыз тилин окутуунун методикасы” курсунда сабак боюнча мазмунун байытууга кызмат кылгандыгы, кыргыз тили сабагын азыркы талапка ылайык жүргүзүүгө керектүү материалдарды бере алгандыгы менен түшүндүрүлөт.

РЕЗЮМЕ

диссертации Черикчиевой Гулмиры Мейманбековны на тему: “Методические условия повышения эффективности урока кыргызского языка в средней школе” на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания (кыргызский язык)

Ключевые слова: государственный язык, кыргызский язык, культурная компетентность, навык, формирование, интеграция, стратегия, дидактика, парадигма, метод.

Объект исследования: процесс подготовки и проведения уроков кыргызского языка в средней школе.

Предмет исследования: методические условия повышения эффективности урока кыргызского языка, проводимого в средней школе.

Цель исследования: определить методические условия повышения эффективности урока кыргызского языка в средней школе, разработать подходы и способы его применения на практике, рекомендовать к применению на практике с проведением педагогических экспериментальных проверок.

Научная новизна исследования заключается в том, что впервые в методике преподавания кыргызского языка были разработаны методические условия повышения эффективности урока кыргызского языка, в соответствии с современными требованиями к обучению кыргызскому языку, в которых рассматриваются вопросы о целях, содержании урока, деятельности и компетентности учителя, в соответствии с требованиями методических основ применения новых парадигм обучения на уроке кыргызского языка и т.д.

Практическая значимость результатов исследования объясняется тем, что полученные результаты исследования, конкретные идеи, предложения, представленные образцы позволили учителям кыргызского языка подготовить, составить план, организовать и предоставить теоретическую и практическую информацию, готовую к проведению урока, послужили обогащению содержания курса “методика преподавания кыргызского языка”, предоставили необходимые материалы для проведения урока кыргызского языка в соответствии с современными требованиями.

SUMMARY

Cherikchieva Gulmira Meymanbekovna is the author of a dissertation study for the degree of Candidate of Pedagogical Sciences in the specialty 13.00.02–theory and methodology of teaching and upbringing (kyrgyz language) on the topic “methodological conditions for improving the effectiveness of the Kyrgyz language lesson in secondary school”

Key words: state language, kyrgyz language, cultural competence, skill, formation, integration, strategy, didactics, paradigm, method.

The object of the study is the processes of preparing and conducting Kyrgyz language lessons in secondary schools.

The subject of the study is the methodological conditions for improving the effectiveness of the kyrgyz language lesson conducted in secondary school.

The purpose of the study: to determine the methodological conditions for improving the effectiveness of the kyrgyz language lesson in secondary school, to develop approaches and ways of its application in practice, to recommend it for use in practice with pedagogical experimental checks.

The scientific novelty of the study lies in the fact that for the first time in the methodology of teaching the kyrgyz language, methodological conditions for improving the effectiveness of the kyrgyz language lesson were developed, in accordance with modern requirements for teaching the kyrgyz language, which address issues about the goals, content of the lesson, activities and competence of the teacher, in accordance with the requirements of the methodological foundations of the application of new paradigms of teaching in the kyrgyz language the kyrgyz language lesson, etc., are determined.

The practical significance of the research results is explained by the fact that the obtained research results, specific ideas, suggestions, and samples provided allowed teachers of the kyrgyz language to prepare, make a plan, organize and provide theoretical and practical information ready for the lesson, served to enrich the content of the course “methods of teaching the kyrgyz language”, provided the necessary materials for the kyrgyz language lesson in accordance with modern requirements.

Кагаздын форматы 60 х 90/16. Көлөмү 2 б.т.
Кеңсе кагазы. Тиражы 50 нуска.
«Соф Басмасы» ЖЧК тарабынан басылып чыкты.
720020, Бишкек ш., Ахунбаева көч., 92